

NEVRUZA BAĞLI TAKVİMLE İLGİLİ KAVRAM, DEYİM ve TERİMLER (I)*

*Mahmut SARIKAYA**

Öteden beri “Nevruz ve onun etrafında gelişen kültür dünyası”nı bütün boyutlarıyla yansıtmak geniş ve büyük bir bilimsel çalışmanın gereğine inanmaktayım. Bunu ilk idrak ve ifade edenlerden biri değerli bilgin Kâmil Nerimanoğlu Veli olmuştur. O, Türk Dünyasında Nevruz Dördüncü Uluslararası Bilgi Şöleni’ne sunduğu bildirin sonunda “Büyük Nevruz Ansiklopedisi”nin hazırlanmasını, “Nevruz Müzesi” ve “Nevruz Arşivi”nin yaratılmasını bir gereklilik olarak ortaya koymuş, hazırlanacak ansiklopedinin kapsamı gereken bilgi dünyasına ait ayrıntıları da vermişti. (NERİMANOĞLU 2001: 146). Ben de ilk olarak Mart 2003’te, Kırşehir Valiliği İl Kültür Müdürlüğü’nce düzenlenen Nevruz Bayramı Kutlama Programı içerisindeki panele “Kavramlar ve Deyimler Işığında Nevruz” adıyla bir bildiri sunmuş, bu çalışmada Kars ve Iğdır yöresinde kutlanan Nevruz Bayramı geleneklerini esas almış, bu gelenek ve ritüelleri kavram, deyim ve terimler ışığında yorumlamaya çalışırken bir bildiri sınırları içerisinde kavram, deyim ve terimler arasından seçim yapmak zorunda kalmışım. (SARIKAYA 2003).

Oysa bu gelenekler zincirinin anlaşılabilmesi açısından daha geniş ve ayrıntılı bir çalışmaya ihtiyaç vardır. Aradan geçen iki yıl içerisinde o bildirin bu bakımdan eksik bir çalışma olduğunu ve daha geniş boyutlu bir çalışmanın gerekli olduğunu sürekli düşündüm. Hiç olmazsa şimdilik bu yörelerimizdeki kutlamaları tam yansıtmak bir çalışma yapılmalıydı.

* Bu çalışma, “Kavramlar ve Deyimler Işığında Nevruz” adıyla (Kırşehir Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Nevruz Bayramı Kutlama Programı), çerçevesinde 21 Mart 2003’te düzenlenen panele sunduğum yayımlanmamış bildiriden tamamen farklı ve yaklaşık on kat daha hacimli bir çalışmadır.

* G. Ü. Kırşehir Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, elmek: msarikaya@gazi.edu.tr

Bu arada, içinde Kâmil Veli Nerimanoğlu'nun da bulunduğu Türkiye ve Türk dünyasından bir grup bilim adamı, Türk Dünyası Nevruz Ansiklopedisi'ni hazırladı ve bu eser, Atatürk Araştırma Merkezi tarafından yayımlandı. (OĞUZ 2004). Çok değerli bir çalışma olan bu eser, Nevruz üzerine çeşitli makaleler ile Türk dünyasından her ülkenin ve topluluğun Nevruz gelenek ve törenlerini ayrı ayrı ele alan makalelerden oluşmuştur. Eser, bu yönüyle, sözünü ettiğimiz anlamda bir "ansiklopedik sözlük" yazma çalışması değildir. Bizce Nevruz'u kavramlar, terimler ve deyimler ışığında yansıtmak bir esere hâlâ ihtiyaç vardır. Böyle bir çalışmada kavramlar, terimler ve deyimler birer madde başı olmalı ve bunlar her yönüyle açıklanmalıdır. Bu çalışmamızda böyle bir deneme yapmayı amaç edindik; ancak bilerek kavram, terim ve deyimleri alfabetik sıraya koymadık. Çünkü bu makalenin Kars ve Iğdır yöresinde yaşayan Nevruz'u her yönüyle ve özellikle de mantığıyla yansıtmayı istedik. Bu çalışmalar ileride bir ansiklopediye dönüştüğünde, mutlaka alfabetik düzene sokulmalıdır.

Madde başı olarak ele alınan kavram, terim ve deyimler, yöre ağzındaki söylenişleriyle (büyük ölçüde Terekeme-Karapapak ağzı etkisi vardır) tespit edilmiş ve yapılan açıklamayla bunların köken bilgisi okuyucuya düşündürülmüştür. Açıklaması yapılan kavram, terim ve deyimler, başka alanlardaki -özellikle Azerbaycan'daki- tespit ve yorumlarla karşılaştırılmıştır.

Gerek yaptığımız yeni derlemeler, gerekse elde ettiğimiz yeni kaynaklarda tespit edilmiş ve Türkiye'de literatüre girmemiş materyallerle, Nevruz kültürü hakkındaki bilgiler bu çalışmayla daha da zenginleştirilmiştir.

Nevruz/Noyruz/Navruz/Narvız Bayramı: Nevruz Bayramı, Türk dünyasının ortak bayramı olup, bu bayramı başka halkların da kutladığı ve bu bayramın başka halkların mitolojik geçmişleriyle ilgili motifler taşıdığı bilinmektedir. (SEYİDOV 1990). Araştırmalar, *Nevruz* kutlamalarına otuzdan fazla gerekçe gösterildiğini (MAKAS 1987: 82-86). ortaya koymaktadır. Bunların içinde akla ve bilime en uygun olanı, Nevruz'un *yeni yıl ve bahar bayramı* oluşudur; bilim adamları bu konuda ortak bir sonuca varmış görünüyorlar. (SEYİDOV 1990; MAKAS 1987; ÇAY 1993). 21 martta geceyle gündüzün eşit olduğu, bu günden sonra gecelerin kısaldığı, gündüzlerin uzadığı, güneşin etkisinin her geçen gün dünyamıza daha dik geldiği, böylece tabiatın canlandığı bilgisi çok basit bir bilgidir. Hele bu durum kuzey yarımküre için daha da kesindir. Türklerin tamamı, söz konusu bu coğrafyada, 23°-110° doğu boylamları ile 35°-55° kuzey enlemleri arasında yaşıyor, denebilir. Bu yarımkürenin en kuzeyiy-

le en güneyi istisna tutulursa, diğer mevsimlerin de bu bölgede başlangıç ve bitiş tarihleri aynıdır. Özellikle Türklerin tarih sahnesine çıktıkları Orta Asya coğrafyası bu kuzey yarımkürenin ortasında olup, daha sonra fetihler ve göçler yoluyla yayıldıkları alanlar da aynı coğrafyanın batısına doğru olmuştur. Türkler, fetihler ve yerleşme sırasında, geldikleri yerlere benzer coğrafik ve topoğrafik alanları tercih etmiş, hatta geldikleri yerlerin adlarını bu yeni yurtlarına vermişlerdir. Bunun sayısız örnekleri vardır. Yerkürenin bu bölgelerinde Nevruz'un *yeni yıl* ve *baharın başlangıcı* olarak kabul edilmesi ve bu günün *bayram* olarak kutlanması kadar tabii bir davranış olamazdı.

“Ğabaxdan/Ğavaxdan yağı kimi qış gelir”: Türklerin yerleştikleri coğrafyada kışlar sert ve uzundur. Onun için yılın diğer mevsimlerinde sürekli çalışarak kış hazırlıkları yapmak mecburiyeti doğmuştur. Azerbaycan Türkçesindeki “ğab/vaxdan (karşıdan, önden) yağı kimi qış gelir...”¹ sözü, bu anlayışla çalışıp hazırlıklı olmayı ihtar eder. Kış mevsimi, gelen bir düşman olarak algılanmış, ona karşı hazırlık yapılmış, cephane biriktirilmiş, onunla mücadele edilmiştir.

“Ğılçılıx ğuyuya, ğuyruXu peyiye”²: Kış öncesinde yapılan son işlerin de sonucusu olarak, artık bütün yiyeceklerin, tahılların ve bunlardan elde edilen diğer yiyeceklerin kuyu, ambar ve kilelere; bütün sığır, koyun ve benzeri hayvanların ahır ve kômlara doldurulduğunu ifade eden çok özlü ve çok vurgulayıcı bir sözdür.

Nevruz ve takvim: Hayatın tamamını etkilediği için, Nevruz, yılın tamamına hakim bir hayatın, hayat anlayışının ve buna bağlı olarak takvimin de belirleyicisi olmuştur. Bir kere Nevruz'un kendisi yeni yılın ve baharın başlangıcı olduğu için hayatın tamamı, yılın bütünü buna göre düzenlenmiştir. Bütün üretim ilişkileri ve bunlarla ilgili törenlerde Nevruz'un izlerini görmek mümkündür.

Ğoç/Ğoş ğatımı, Nevruz ve takvim: Nevruz'u yılın başlangıcı kabul eden takvim anlayışında koç katımının çok önemli ve ilgi çekici bir yeri vardır. Yörede koç katımı, Ekim ayının son haftasının Perşembe günü

¹ Bu çalışmada, A. Bican ERCİLASUN'un teklifi doğrultusunda (ERCİLASUN 1999: 41-61) alışılmış transkripsiyon harfleri yanında *hurıtlı h* için *x*, *kalın k*, *art damak k'si* için *q* harfleri kullanılmıştır. Ayrıca, Kars yöresi Azeri Türkçesine özgü olarak hece ve kelime sonlarında görülen ve bazı metinlerde *-yh* biçiminde gösterilen ses için: *-h* harfi, ince *k-* sesinden sonra gelen *-o* ünlüsü için: *ô* harfi kullanılmıştır. *Çiçeğ*, *kôtan* gibi...

² peye: ahır.

gerçekleştirilir. Bunun Nevruz bayramıyla ilgili çok önemli bir sebebi var: Koyun ve keçi beş ayda doğurur ve bu tarihte “Bayram” a - Nevruz Bayramı’na beş ay vardır.

Goça gelmeḡ: Koyunların koç istemesine “koça gelmek” denir.

Goçunu almak: Koyunların çiftleşerek döllemesine “koçunu almak” denir. Ekim ayının sonunda koçunu alan koyunlar, Mart ayının yirmisinden sonra doğuracaklardır.

Goçun tutulması: Tabiî ki koyunların hepsi aynı anda koça gelmez; ilkbahar boyunca otlayıp semiren koyunlar, Haziran-Temmuz aylarında koça gelmeḡe başlarlar. Bu durumda Temmuz ayında koça gelen koyunlar, Aralık ayında doğuracaklardır. Koça gelme süresi birkaç ay süreceḡine göre koyunların doğurması da birkaç aya yayılacaktır. Bu mukadder doğum ayları da ağır kış şartlarının hakim olduḡu aylardır. Bu durumda ne analar doḡru düzgün beslenebilir, ne de yavrular; hepsi kırılır. En iyisi kuzuların ilkbaharda, havaların ısındıḡı, otların yeşerdiḡi bir dönemde dünyaya gelmesidir. Bunun için de koyunların Kasım ayından önce döllememesi gerekir; ve yine bunun için koçların koyunlardan ayrılması gerekir. Bütün bunlar tecrübeyle tespit edilmiştir. Temmuz ayının ilk yarısında koçlar koyunlardan ayrılır. Buna da “koçun tutulması” denir.

Goç/Goş ğatımı: Ayrılan koçların koyuna katılması, içinde çok zengin ritüelleri barındıran büyük bir şölen şeklinde gerçekleştirilir.

Goç/Goş boyama: Koç katımına hazırlanılırken koyunlar ve özellikle koçlar boyanır, süslenir.

Enliḡ: Koçların boyanması genellikle tabiî boyalarla yapılır. Kullanılan boyalardan biri “enliḡ/enliḡ”³ bitkisinin kökünde bulunan kırmızı boyadır. Bu bitkinin içerdiḡi boyayı kadınlar yanaklarına da sürdükleri için kelime, Anadolu Türkçesinde zamanla “allık” biçimine girerek yaşamaya devam etmiştir. Bu kelime Çıldır’da *engli*, İğdır’da *enniyh* şeklinde olup, her ikisi de “1. Ruj, 2. Allık” anlamında kullanılmaktadır (Derleme Sözlüğü).

³ HAVACIVA – *Alkanna Linctoria* ((L) Taush (Boraginaceae). 10-30 cm yükseklikte, çok yıllık, tüylü, mavi çiçekli, kırmızı otsu bir bitkidir. Kökleri kırmızı renkli, boyar madde olarak kullanılır. Bk. Tosbaḡa otu. Eş anl. Eğlik, Eğnik, Enlik, Hevecive, Kızıl enik, Tüylü boya, Yerineḡi. *Arnebia densiflora* (Nordm.) Ledeb.-Eğnik (Sivas). Kırmızı kök. Sık tüylü, sarı çiçekli ve çok yıllık bir bitkidir. Kökleri boyar madde olarak kullanılır (Gürün-Sivas). (Baytop 1997),

Kars'ta bu kelime aynı zamanda bir bitkinin adı olup *enliyh* ya da *enliyh* şeklinde söylenir. Özeği/gövdesiyle birlikte boyu 30-50 cm, çiçeği eflatuna çalar kırmızı renklidir. Koç katımı sırasında çobanlar kökünü çıkararak koçların boynuz diplerini ve sırtını bununla boyarlar. İplik boyamada kırmızı ve sarının değişik tonlarını elde etmek için *enlik kökü* kullanıldığı da bilinir.

Bu tespitler, kelimenin iki anlama geldiğini gösteriyor: 1. bir bitki adı; 2. makyaj malzemesi adı olarak alılık.

Goç/Goş bézeme: Çobanlar koçları boyamakla yetinmezler, aynı zamanda onları süslerler de. Örneğin koçların boynuzlarına elma takılır; boyunlarına ipliğe dizilmiş meyve takılır.

Goç/Goş dövüşü: Koçların sahibi olan ailelerin gençleri ve çocukları, koçlarını dövüştürürler. Kafa kafaya tokuşma sırasında koçların boynuzlarına takılı elmalar parçalanarak yere dökülür. Çocuklar bu elma parçalarını toplayıp yerler. Koç dövüşü öncesinde koçlara övgü şiirleri ve nağmeleri okunur:

Ğara goçum neri, ner⁴,
Meydanda bir erdi, er;
Goçumu gören tüz gaçar.
Goç mayanı ğara goçum,
Buynuzunda parçalar.
Ğara goçun buynuzları
Şişdi, şiş,
Döyüşe girmek onunla,
Çox çetin bir işdi, iş...

Koç dövüşü sırasında da koçları teşvik edici şiir ve nağmeler okunur:

Buynuzuña al kelim,
Ğara goçum, ağ nerim,
Kelinlerin⁵ kellesini parçala;
Vur ğulağın, vur paçasın,
Dur dala!
Buynuzunu, ğursağın
Buynuzunla ğurdala!..⁶

⁴ Ner: erkek deve.

⁵ kelin: (küçükbaş hayvanlar için) boynuzu bulunan demektir; boynuzu bulunmayanlara "kölüyh" denir.

⁶ ğurdala: kurcala

Ala göçü buynuzuña al, kelim;
Vur tepesin, cır⁷ paçasın, ağ nerim!

Bu söyleyişler, Azad Nebiyev tarafından Azerbaycan'da da tespit edilmiştir (ÇETİN 2004/2: 195).

Xonça: Düğün ve benzeri kutlama törenlerinde hediye, ikram ve hil'at türünden eşyanın bir sini üzerine konması ve yüzüne kırmızı örtü örtülmesiyle oluşan pakete "xonça" denir. Koç katımı törenlerine katılanlara ikram etmek üzere hazırlanmış olan bişi, helva, kete, mafiş, feseli, eyirdeh, gâtdama gibi yiyeceklerle paylaşılacak çerez, ayrıca çobanlar için hazırlanmış hil'atlar, tören alanına böyle xonçalarla taşınır.

Xonça bîzemeh: ister düğünde olsun, ister böyle koç katımı gibi törenlerde olsun, hediye ve ikramların xonça yapılmasına "xonça bîzemeh" denir.

Pêşgâş çeħmeħ: Düğün, koç katımı ve benzeri kutlama törenlerinde xonça, genellikle gençler tarafından ve baş üzerinde taşınır. Varılan yerde xonçayı teslim alması gereken büyüklerden, "Bunu teslim etmem sizin gerekli bahşîşi vermenize bağlıdır" anlamında, kısaca "pêşgâşdı" diyerek bahşîş istenir. Buna "Pêşgâş çeħmeħ" denir. Xonçayı taşıyana bahşîş verilerek xonça teslim alınır.

Pêşgâş: Yörede düğün ve benzeri törenlerdeki her türlü bahşîşe "pêşgâş" denir. "Xonçayı taşıyanın aldığı bahşîşe de bu ad verilir. Farsça "pîş+keş" kelimesinden gelir.

Niyet namazı: Sürünün sahibi ya da sürü içinde koyunu bulunanlar, iki rekat niyet/dilek namazı kılar ve akabinde şükür ve bereket duası ederler.

Ğoş ğatımı duvası: Koç katımı törenlerine katılanlardan yaşlı biri, törene katılanların aksakalı, bir konuşma yapar ve sağlık, dirlik düzenlik, bolluk bereket duası yapar.

Çob/vana pêşgâş vîrmeħ: Koyun sahipleri çobana bahşîş ve hediyelerini verdikten sonra koçlar koyun sürüsüne katılır.

Ğoş ğatımı ve niyet tutma: Koç katımı töreni sırasında koçların sırtına genellikle erkek çocuklar bindirirler. Bununla da o yılki kuzuların erkek olmaları temenni ve beklentilerini ifade etmiş olurlar. Erkek kuzu

⁷ cır: yırt

istemenin sebebi, erkek kuzunun diş kuzuya göre daha çok ticarî değer taşımasıdır.

Kasım ve zehmeri: Koç katımından on gün sonra kış bastırır. Sırasıyla 45'er günlük Kasım ve Zemheri dönemleri gelir. Geceler çok uzun, günler çok kısadır. Uzun kış gecelerinde bazı evlerde toplanılır, hikâyeler, fıkralar anlatılır; çeşitli oyunlar oynanır, çerezler yenir ve eğlenceler düzenlenir. Bu dönemde yaşanan hayat ve anlatılan masallar, Güney Azerbaycan'ın büyük şairi Şehriyar'ın iç dünyasında ömür boyu yaşamıştır:

*“Gari nene gece nağil diyende,
Külek galxıb, gap-bacanı döyende,
Gurd geçinin Şengül'isin yiyende,
Men gayıdıb, bir de uşağ oléydım!
Bir gül açıb, ondan sora soléydım!”* (ŞEHİRİYÂR 1373: 35).

*“Qış gécisi, tövlelerin otağı,
Ketililerin oturağı, yatağı,
Buxarıda yanar otun yanağı,
Şebçeresi, girdekâni, iydesi
Kende basar gülüp, danışmağ sesi!”* (ŞEHİRİYÂR 1373: 39)

Üzüyğ altı oyunu: Bu gecelerde oynanan oyunlardan biri “üzüyğ altı” oyunudur. Bu, Anadolu'nun çeşitli yörelerinde oynanır; bir yüksüğün fincan ya da çeşitli hırka, şapka ve benzeri giyeceklerin altına saklanması ve katılanların onu bulmaya çalışmasına dayalı bir oyundur.

Goyunun yüzü: Bu tekdüze hayat içinde aylar sonra bir kıpırdanma olur. Koç katımından yüz gün sonra, koyunların kuzulamasından elli gün kadar önce, koyunların karnındaki kuzuların yüz günlük olması şerefine, çobanların öncülüğünde ve köyün gençlerinin katılımıyla bir tören ve şölen düzenlenir. Bu tören, şölen ve eğlenceler, “goyunun yüzü” kutlamaları diye adlandırılır.

Saya gezmesi: Koyunun yüzü kutlamalarının en önemli törenlerinden biri “saya gezmesi”dir. Şöyle yapılır: Gençler ve çobanlar toplanarak kendi aralarında *hem kôsa kôsa, deve bözemeğ* gibi gösteri oyunlarını, hem de *yallı tutmax, nanay demeyh, halay çeğmeğ* gibi halk danslarını icra ederek eğlenirler. Kôsa ya da deve kılığına giren gençler ve çobanlar, yalnız saya gezmesine özgü maniler söyleyerek kapı kapı dolaşırlar. Sürü sahiplerinden harçlık ve armağanlar alırlar. Evlerin hanımları da onlara çeşitli yiyecekler verirler. Verilen harçlık ve armağanlardan kimisi çobanların geçim ve maişetlerine katkı niteliğinde olduğu için çobanlara

verilir. Bunun dışında kalan yiyecek türü şeyler ise katılanların tümünün pişirip ortaklaşa yedikleri bir ziyafet şeklinde paylaşılır.

Kars ve Iğdır yöresinde kôsa kôsa oynatarak, deve bézeyerek köy içinde kapı kapı dolaşan gençlerle çobanların okudukları şiir ve nağmelerden bazıları Fahrettin Kırzioğlu tarafından derlenip yayımlanmıştır:

*"Koyunun yüzü geldi
Gün çaldı buzu geldi
Çobana taze keçe
Ağaya kuzu geldi*

*Nenem karabaş koyun
Karlı dağlar aş koyun
Ay karanlık gecede
Çobana yoldaş koyun*

*Hey hayadan hayadan
Yılan çıktı kayadan
Acımızdan gelmedik
Töremiz var sayadan*

*Elli günü sayasın
Gümbür gümbür yayasın
Foşur foşur sağasın
Şu oğluma (şu kızıma) diyesin*

*Bahçede barım kaldı
Havyada narım kaldı
Ana-bacı el atın
Hurcunum yarım kaldı*

*Elli günü say otur
Karmala kuzu getir
Kentin ağa bacısı
Bizlere azık getir*

*Bizim bayram ne zaman
Elli gün kaldı heman
Elli gün gelsin geçsin
Sevinir uşak, çoban*

*Döldökümü bin olsun
Veren evler şen olsun
Sevindirin bizleri
Günüünüz ağ gün olsun*

*Veren eller sağ olsun
Damağınız çağ olsun
Sayacıyı sayanın
Oğlu kızı çoğ olsun*” (KIRZIOĞLU 1959: 1881-1884).

Bu manilerin benzerleri Azerbaycan’da da derlenmiştir. Azad Nebiyev’in yayımladığı bir nağme, biraz daha farklı görünmekle birlikte, içinde geçen “Dölüm mayalı oldu”, “Sayam sayalı oldu” söyleyişlerinin “koyunun yüzü”nü hatırlattığı dikkat çekicidir. Bu törenler sırasında beylerden “pay” olarak paylaşıldığı da açıkça ifadesini bulmuştur.:

*“Salam-aleyk, say beyler
Novruz gelir, yey beyler!
Sayacını haylayın,
Sayaları saylayın,
Say beylerden say alın,
Paylamağcın pay alın,
Novruz gelir say beyler
Novruz gelir, yey beyler!*

*Salam-aleyk, say beyler
Birbirinden yey beyler!
Dölüm mayalı oldu,
Novruz tüz geldi, tüz geldi.
Sayam sayalı oldu,
Novruz tüz geldi, tüz geldi”.* (ÇETİN, 2004/1: 104-105).

Kırşehir’de “ayı donatma” adıyla, bir genci postlarla ayı kılığına sokarlar. Biri de kadın kılığına girer. Ayının kuyruğuna koyunlara takılan çanlardan takarlar. Zilli maşa ve tefler çalarak, oyunlar yaparak ev ev gezerler; özellikle koyunları olan hayvan sahiplerinin evlerine giderler. “Koyunlarınız çift olsun!...” diyerek dualar ederler; bahşiş isterler. Bu gün için söylenen özel tekerlemeleri hep bir ağızdan söylerler. Kırşehir yöresinden derlenmiş saya mânilerinden bazıları şunlardır:

*“Saya saya gezerim
İnci boncuğ düzerim,
Ağalarımдан bahşiş,
Abamdan yiyecek isderim.*

*Hey hayadan hayadan
Yılan ağıdı gayadan
Bir gâşşık yağ veriñ
Âdet vardır sayadan.*

*Vereniñ oğlu olsun
Eli yüzü düzgün olsun
Vermeyeniñ gızı olsun
O da çatlasın ölsün!..."*

Bir evin önünde oyunlar yaparken, oyun arasında ayı kendini yere atar, küsmüş olurdu. Ev sahibi de ayının gönlünü almak için un, yağ, peynir, bulgur, pekmez, üzüm ya da para verirdi. Bazen ev sahibinden özel istekte bulunurlar:

*"Sayaya çıkdık yeni
Ağamız saydık seni
Senden harçlık isteriz
Haydi yokla keseñi"*

Sayacılar bahşişlerini alınca mâniyle karşılık verir:

*"Hanım pencereden bađar
Sandım ellilik atar
Elliliđine mail oldum
Yirmibeşliđine kail oldum".*

Kırşehir ve yöresinde aynı uygulamanın farklı biçimleri vardır. Bazı köylerde deve donatılarak da saya eğlencesi yapılırdı. Güçlü kuvvetli iki genç bir merdiveni omuzlayıp üstüne kilimler atarak, postlardan yapılmış bir baş ilave ederek deve şekline bürünürler. Devenin boynuna çevresine iri koyun çanları takılır. Gençlerden başka biri yüzünü boyayarak devele- rin sahibi olan arap kılığına girer. Zilli maşa, tepler çalarak, mâniler söy- leyerek evler dolaşılırdı. Deve, oyun sırasında bir ara çöker, çevresinde- kiler mâni söylerler:

*"Sayı sayı sağana
Dümbül dümbül dađana
Sayı geldi gördüñüz mü?
Selâm verdi aldıñız mı?"*

O evden para ya da yiyecek türü bir hediye almadan deve yerinden kalkmazdı. Gittikleri her evden bu gruba bir hediye verilir. Gezmenin sonunda toplanan hediyeler bir araya getirilir; paraları aralarında payla- şırlar; yiyecek maddelerini birleştirirler; bir evde toplanıp pilav, helva, vb yaptırıp yiyerek eğlenmeye devam ederlerdi. (SEYFELİ 1995).

Halay: Gerek semeni kaynatma sırasında, gerek Hıdırellez toplantı- sında, gerekse saya gezmesi ya da gödu gödu gezmesi sonrasında oyna- nan oyunların önemli bir kısmını da halk dansları oluşturur. Bunların

önemli bir kısmı halaylardan oluşur. Bilindiği gibi halay, düğünlerin de en önemli oyunlarından.

Yallı: Azerbaycan Türkçesi'nde "halay"ın bir başka adı da "yallı"dır. Yallı hem davul-zurna, balaban, tulum eşliğinde, hem de adına "nanay" denilen halay türküleri eşliğinde oynanır. Kars'tan derlediğimiz, yallının oynanan "oyun", dans olduğunu, el ele tutuşarak oynandığını gösteren bir "nanay"ın sözleri şöyledir:

Tutun yallı düzülsün, aman vesmeli bağlar,
Béli şallı düzülsün, ğurban kesmeli bağlar,
Bu yallıdan tutmuyan(in) aman vesmeli bağlar
Eli yardan üzülsün, ğurban kesmeli bağlar,

Nanay: Kars yöresinde halay ve başka halk danslarına eşlik eden türkülerin genel adıdır.

Artvin yöresinin meşhur ".....cilverde hoy, nanay da!"sında;

Erzurum yöresine ait,
"Bu dağlar eze dağlar, nanay nanay, nanay nanay, zalım nanay
Yar gele geze dağlar, yar éle baxma, ciğerim yaxma
Suları cana derman, nanay nanay, nanay nanay, kibar nanay
Çiçeği meze dağlar, yad éle baxma, ciğerim yaxma" türküsünün sözle-
rinde;

Van yöresinin ".....hop gültüm nanay, nanay! / de gültüm nanay, nanay"ında; hatta Elazığ, Diyarbakır, Trakya nanaylarında da bu sözün geçtiği görülür. Kars'tan derlediğimiz bir "nanay"ın sözleri içerisinde "nanay"ın söylendiği, dendiği ifade edilmiştir:

"Nanay ay gelin, nanay ay gelin, niye nanay demirseñ?
Nanay ay gelin, nanay ay gelin, yoxsa nanay bilmirseñ?"

Gösteri oyunları: Semeni kaynatma, hıdırellez toplantısı, saya gezmesi ya da gödu gödu gezmesi törenlerinin bir parçası olarak "Bey-vezir oyunu", "Kösakösa oyunu", ya da "Deve bözemeñ" "ayı bözemeñ" gibi geleneksel gösteri oyunları da sergilenir.

Çile: Zemheri ile başlayan "çile"ler iki ay sürer. İki ayrı çile vardır: Büyük Çile, Küçük Çile.

Büyük Çile: Yılın en uzun gecesi ve en kısa gününün yaşandığı 21 Aralık'tan sonraki ilk 40 günlük süre "Büyük Çile" olarak adlandırılır. Kışın çok soğuk ve sert geçtiği bir dönemdir.

Erbain: 40 günlük bir süreyi kapsadığı için “Büyük Çile” dönemine Anadolu Türkçesinde, Arapça ifadesiyle “erbain” de denir.

Kıçık Çile: Büyük Çile/Erbain’in, bitiminden sonraki 20 günlük süreye “Küçük Çile” denir. Halk arasında küçük çilenin büyük çileden daha soğuk, sert ve fırtınalı geçtiği inancı vardır.

Böyüh Çile ile Kıçık Çile’nin zalimliği: Halkın anlayışında, bu iki çile zalimlikte, hainlikte ve sadizmde birbiriyle yarışan iki kardeş olarak görülmektedir.

“Ğab/vağın yaz, ömürün az”: Büyük çile giderken küçük çile de geliyormuş. Yolda karşılaşmışlar. Küçük Çile Büyük Çile’ye sormuş:

-Ne iş gördün, neyledin?

Büyük Çile övünerek demiş ki:

-Ne iş göreceğim, insanları bastım içeri doldurdum, hamısı tendirin ocağın başındadır; eşiye addım atmağa macalları yoxdur. Gêt, özün gözün-nen gör!

Küçük Çile bunları az bularak:

-İndi sen meni gör; gedip onnari tamam tendirden soxup küfleden çı-xardacam! demiş. Büyük Çile de onu küçümseyerek:

-Atma, atma; hancarı olsa ğab/vağın yazdı, ömürün azdı... demiş.

Bazı varyantlarda ise büyük çile ile küçük çile, iki kız kardeşdir. Büyük çile iyi niyetli, küçük çile ise kötü niyetlidir. Bunlar yolda karşılaş-ıyorlar.

“Kıçık Çile böyühdən soruşur:

- Gêtidin ne ğayırdın

Böyüh Çile deyir:

- Tendirleri yandırdım, kürsüleri ğurdurdum, küplerin, xaralların ağ-zını aşdırdım.

Kıçık Çile deyir:

- Ğoy men ğedim, gör neyniyeceyem? Ğarıları tendirden basıb küfle-den çıkaracam; küpleri, xaralları boşaldacam, üzügöylü ğoyub gelecem.

Böyüh Çile deyir:

- Bacarmassan; ğabağın yazdı, ömrün azdı! (FERZELİYEV; ĞASIM-LI 1994: 26.)

Boz Çile: Azerbaycan Türkleri, bu çilelerden sonra bir de “Boz Çile” diye bir çilenin yaşandığını kabul ederler. Bunun Mart ayında olduğuna, Mart ayının bir başka adının da “bozay” olduğuna inanırlar. Bu ayın bir başka adı da “ağlar-güler ay”dır. Muş’ta da Mart ayı bir kadın gibi algılanır ve “ağlar-güler ay” diye adlandırılır. Bu, Mart ayında iklimin istikrarsız oluşuyla ilgilidir. Azerbaycan’daki anlatıma göre, Küçük Çile’yle Büyük Çile’nin muhaveresine Boz Çile de katılmış. Ona:

“-Peki, sen ne yaptın? diye soruyorlar.

-Bayramı götürdüm, ekini yeşerttim. Beni görünce kedi çıktı yükün üstüne. Bıyığını burdu, elini yüzünü yıkayıp dedi ki:

“Kürsü altı aranım,

Yük üstü yaylağım” (NERİMANOĞLU 2004).

Qış yuxusu: Oyun ve eğlenceler dışında, uzun kış geceleri uyumakla geçirilir. “Qış yuxusu” bu mevsimde uyunan uzun ve derin uykuya denir.

Ğara ğura basmax: Bu uzun ve derin uyku, biraz çok yemiş ya da üşütmüş, ateşi yükselmiş olanlar için bir eziyet hâlini alır. Arada bir sıkıntıyla uyanılır, yeniden uykuya geçmek güçlüğü yaşanır. Uyku sırasında da kâbus görülür. Bu kâbusa yörede “Ğara ğura basmax” denir.

Çile veyagası: Bu sırada görülen korkutucu düşler genellikle yorumlanmaz; “ğara ğuradır”; “çile veyagasıdır.” diyerek geçiştirilir.

“Tuş deĝişih görseder”: Karakış ya da zemheride görülen bu düşlerdeki korkunç durumlar tersine ve iyi yönde yorumlanır. Örneğin, biri düşünde bir yakınının öldüğünü görmüşse, yorumcu: “Tuş deĝişiyh görseder; öldüğü, ölmediğidir; ömrü uzanıfıdı...” der.

Nevruz fıkraları: Kars’ta Nevruzla ilgili fıkralar da anlatılmaktadır:

“Nevruz gelsin, yaz gelmesin”: Yörede anlatılan bir fıkra, Nevruz öncesi şartlarını ve Nevruz beklentisini ilginç bir biçimde ifade etmektedir: Zamanın birinde, Nevruz Bayramı’nı ve bunun anlamını iyi bilmeyen bir köylü, ağır kış şartlarının verdiği sıkıntıyla çok bunalmış, aslen Azerbaycan Türkü olan komşusuna sıkıntısını açarak “Ne olacak bu işin sonu, evde çocuklar açlıktan kırılacak, içerde hayvanlar meleşip duruyor; çıldıracağım.” demiş. Komşusu da “Sıkma canını, Nevruz’a az kaldı; Nevruz gelir, bu dertlerin hepsi biter...” demiş. Adam demiş ki “Yahu ben ne yapayım Nevruz’u, asıl yaz gelmeli; o zaman rahata ereriz.” Komşusu “Ooo, Nevruz gelsin de, varsın yaz gelmesin...” deyince, adam yola düşüp gitmiş. Giderken de vird-i zeban ederek “Nevruz gelsin, yaz gelme-

sin; Nevruz gelsin yaz gelmesin” deyip duruyormuş. Bir adama rastlayarak onunla selamlaşıp tanışmış; meğer adamın adı Nevruz’muş. “Ne?” demiş, “Ulan demek Nevruz sensin? Ulan insafsız, nerde kalmışsın; evde çoluk çocuk, mal koyun kırılacak. Adam bu kadar muhannetlik eder mi?..”.

Yaz: Bu fıkrada geçen “yaz” kelimesinin ilkbahar anlamına geldiği çok açıktır.

Yay: Türkiye Türkçesinde yaz kelimesinin ifade ettiği mevsimin adı, Azerbaycan Türkçesi ve diğer Türk lehçe ve şivelerinin çoğunda ‘yay’dır.

Yaz Bayramı: Mireli Seyidov’un bu konuda yazdığı eserin adının “Yaz Bayramı” olması da bundandır (SEYİDOV 1990).

Bozay: Kışa karşı verilen savaş, oldukça çetin geçer. Bu savaşta bazen cephane de tükenir. Eski köy hayatında anneler her gün bir kara haber verir gibi “Eriştenin sonunu pişirdim... Evde hiç bulgur kalmadı... Bugün kurutun son kırıntılarını ezdim...” sözlerini söylerlerdi. Kurut tükenmiş, inekler ve koyunlar henüz doğurmamıştır. Yani süt yoğurt da yoktur. Böylece her gün insanların hayatından bir renk, damağından bir lezzet, vücudundan birkaç mineral ve vitamin türü eksilmektedir. Yiyecek çeşitleri azalmış, dışarı karla buzla kapanmış, içeride tekdüze bir hayata mecbur ve mahkûm olunmuştur. Hayatın akışı yavaşlamış, renkleri solmuş; hatta hayvanlar için yazdan hazırlanmış olan yiyecekler azalmış, bir kısmı tükenmiştir bile.

Yukarıda sözü edilen hayatın renklerinin kayboluşu ile ilgili olarak Şubat ayına Kars ve çevresinde “bozay” demişlerdir. Azerbaycan Türkleri Mart ayına “bozay” derler. Bu sözün Azerbaycan ve Kırgız Türklerince **buz/muz ay** biçiminde kullanıldığına bakılırsa kelimenin **buz**’la ilgili olabileceği de düşünülebilir (ÇAY 1993: 29, 61, 87). Azad Nebiyev’e göre ise, bozay, Mart ayıdır. (NEBİYEV 1992: IX, 1 vd.)

Cücük Ayı: Kars yöresinde şubat ayına “Cücük ayı” da derler. Bu adlandırma, bazı araştırmacıların yorumladığının aksine, bu ayın diğer aylara göre kısa oluşuyla ilgili değildir; çünkü “eski hesapta” şubat ayının 28 ya da 29 gün olarak hesaplandığına ilişkin elde bir veri yoktur. “Cücük ayı” deyiimi; “cüce”, “cücük”, “cücermek”, “göcek” ve “gücük” kelimeleriyle ilgili olup, cüce ve cücük: “civciv” anlamına gelir. Cücermek: “çimlenmek, yeşermek”; göcek ve gücük ise, “çimlenmiş, yeşermiş” demektir.

Bu adlandırmanın temelinde, şubat ayının civciv ve semeniyle; bu iki unsurun da Nevruz beklentisiyle ilgisi önemli yer tutar.

Ġurka/Kürke yatmax: Bütün renklerin bozardığı bu dönemde tavuk gibi kümes hayvanları **Ġurka yatar** ve civciv çıkarırlar. Her şeyin bozarmış olduğu bu ortamda onların o yeşile çalar çalgın sarı renkleri ve birer yeni hayat çıĠlığı olan cıvıldaşmaları, insanoĠlunun iç dünyasında bir yenilik, tazelik, canlılık kıpırtısına vesile olmuş ve günlük hayatta vurgulayıcı ve belirleyici olmuştur.

Semeni goymax / semeni göyertmeĠ: Ayrıca, Şubat ayında insanoĠlu boş durmamış, hem hayatına bir renk katmak, hem de baharı karşılamak için bir başka işe girişmiştir. O da “Semeni Göğertmek” tir. Evin hanımı bir miktar ayıklanmış ve yıkanmış buğdayı temiz kaplar üzerine serer, her sabah ev temizliĠi sırasında onu sular, böylece çimlendirip yeşertir. Buna “Semeni goymax” denir.

Semeni mahnıları: Evin hanımı her sabah semeniye sularken mani, şarkı ve türküleri okur:

“Semeni

Al meni.

Her yazda,

Sen yada

Sal meni.

Semeni, saxla meni;

İlde göyerderem seni.

Semeni sazana gelmişem,

Uzana uzana gelmişem” (AHUNDOV 1978: 26, 27).

Bunun deĠişik ve daha uzun bir varyantını Azad Nebiyev tespit etmiştir. Bu tespitin farklı kısmı şöyledir:

“Sen gelende yaz olur,

Yaz olur avaz olur.

Senden ben can isterim,

Canıma kan isterim

Semeni ay semeni,

Göyerdirim ben seni.” (NEBİYEYEV 1992: 52).

Bu manilerden bazılarının bir kısmı anlamsız tekerleme durumuna gelmiş olmakla birlikte, Azerbaycan’da semeni için özel şiirler yazan şairler ve bunları besteleyen bestekârlar çıkmaya devam etmektedir. Tür-

kiye’de Neriman Altındağ Tüfekçi’nin okuyup meşhur ettiği semeni türküsü böyle bir bestedir:

*“Yene güzel vetenime geldi yaz,
Menim könlüm bu alemde ayrılmaz.
Kim bu mavi güzelliğe vurulmaz,
Gülüştü dolu dudaklara, semeni...”*

*Bizim eller oxuyur bu nağmeni,
Semeni, ay semeni, saxla meni.
Düzerem dört yanına nergizi, yasemeni.
Semeni, ay semeni, saxla meni.*

*Bu bayramda her il meclis düzelden,
El çeker mi senin kimi gözelden.
Süfelerin bezeğisen ezelden,
Yaraşıxsan otaxlara semeni*

(Nakarət)

*Men il boyu hesretine dözerem,
Ele bilme beğlemehden bëzerem
Yollarını sözlerimle bëzerem
Gëtme menden uzaxlara semeni*

(Nakarət) (ERGİN 1981: 249-250).

Baharı çağırmaq: Semeni göğertmek; evin içinde bir canlılık ve tazelik oluşturarak baharı karşılamak yanında, insanoğlunun “baharı çağırmaq” davranışdır da. Ateş yakarak güneşi, baharı çağırmaq davranışında olduğu gibi, yeşillik oluşturarak, benzerini göstererek de insanın baharı, yeşilliği davet ettiği, çağırdığı, düşünülmelidir.

Semeni ve Fatmê-yi Zehre: Semeni göğertmenin “Fatma Ana’dan kaldığını söyleyenler de var.

Semeni gäynatmax: Azerbaycan Türkleri’nde semeni göyertmek gibi “semeni gäynatmax” da ayrı bir tören ve seremoni oluşturmuştur: Bol miktarda buğday yeşertilir, evin hanımı mahallenin gelinlerini, kızlarını davet eder, onlara bir ziyafet ve eğlence şöleni düzenler; kızlar bir yandan yiyip içip eğlenir, nanay der, yallı tutar, halay çeker, salıncaklarda sallanırken bir yandan da yeşermiş olan semeniye temiz yıkanmış taşlarla, temiz yıkanmış tahtalar üzerinde ezerler. Elde edilen şıra süzildükten sonra kazanlarla tandırın üzerine konur, dibi tutmaması için sürekli çömçelerle karıştırılır. Kaynama işi bir gece sabaha kadar sürer.

Kâmil Veli Nerimanoğlu'nun, kısmen Türkiye Türkçesine çevirerek yayımladığı semeni mahnısı, semeni kaynatma sırasında okunan bir mahnıdır:

*"Semeniye saldım badam,
Koymazlar bir parmak tadam,
Dört tarafım alıp adam;
Semeni bezana gelmişim,
Uzana uzana gelmişim.*

*Ben senden can isterim,
Damara kan isterim.
Canım temiz gerek,
Dosta sanım gerek,
Cansız sanım olmaz,
Sensiz kanım olmaz,
İlletimin Lokman'ı,
Yamanlığın amanı,*

Semeni, ay semeni" (NERİMANOĞLU 2004/2: 156, 157).

Semeni paylamak: Kıvamı gelince semeni indirilir; elde edilen tatlı, tabak tabak komşulara dağıtılır. Buna "Semeni Paylamak" denir.

Ġazmax: Semeni kaynatılırken sürekli karıştırıldığı hâlde yine de kazanın dibi tutar. Buna **Ġazmax** denir ve bu da yenir.

Semeni nezretmek: Semeni göğertmek, kaynatmak ve bunu komşulara paylaşmak adak şeklinde de yapılmaktadır. Örneğin çocuğu olmayan kadın, "Eğer Allah bana bir çocuk verirse yedi yıl semeni göğertip tatlısından konu komşuya pay vereceğim." diye adakta bulunabilir. Dileği tutanlar bu adaklarını yerine getirirler.

Niyet elemek: Semeni nezretmekte olduğu gibi, her türlü adak adama işine "niyet elemek" de denir.

Niyet elemirem, söhbet eliirem: Bazıları bir şeye niyet etmenin kendisi için iyi sonuçlanmayacağına inanır; bu inancının temelinde yaşadığı tecrübeler vardır. Böyleleri geleceğe ilişkin hiçbir tasarıdan söz etmeye çalışırlar. Böyle istek, amaç ve tasarılarından söz etmeye mecbur kaldıklarında da "Niyet elemirem, söhbet eliirem..." şartıyla ve korkarak söze başlarlar.

Niyeti gözünde ħalmax: Beklentisine ulaşamamak, muradına maksuduna erememek anlamında deyimdir.

Niyetin gözünde ğalsın: “Beklentine ulaşama, muradına maksuduna erme!..” anlamında kargaştır.

Oğul, Ebülhesen, эле o niyetdesen; hês böyümüyesen: Olumsuz, zararlı ve haince kurgu ve planlarından söz edenlere söylenen darbimesel olmuş bir sözdür.

Niyet tutmax: Her türlü fal öncesinde insanların içinden bir dilek tutmasına “Niyet tutmax” da denir.

Xıdırêlez: Kars ve Iğdır’da bu bayram, Nevruz Bayramı’na bir ay kala, bir dizi törenlerle kutlanır. Anadolu ve Balkanlar’da kutlanan 6 Mayıs Hıdırellez Bayramı’ndan bu yönüyle ayrılır. İrene Mélikoff, *Hızır Bayramı*’nın Orta Anadolu Alevilerince de Şubatta kutlandığını, bu bayramın diğer iki kutlamaya (Kagant ve Haftamol’a) göre daha önemli sayıldığını ve muhtemelen Türk kökenli olduğunu söylemektedir. Ayrıca, inançları Anadolu Alevîlerininkini çok andıran Tebriz yöresindeki *Cehelten* ya da *Kırklar*’da bu bayrama, *Hızır Nebi* adına Nebi Bayramı dendiğini; yine Güney Azerbaycan’da, *Ehl-i Hakk Ateşbegi*’lerde aynı bayramın *Zât-ı Mutlak* (Tanrısal Kişilik) adına kutlandığını; ve “Tanrısal Kişilik” Ali olduğundan, “Ali Haydar Bayramı” olarak adlandırıldığını da eklemektedir. (MÉLIKOFF 1993: 82, 83).

Mireli Seyidov ise, Hızır’ın aslında “ısı” (kızmak, kızınmak) kelimele-riyle ilgili olduğunu, Hızır ve onunla ilgili törenlerin de yazın (ilkbaharın) gelişile ilgili olduğunu savunur: “*Türk xalğlarının, элеce de Azerbaycanlıların mifik tefekkürünün yarattığı Xızır ve onunla bağılı tören yazın gelişi ile ilişgelidir. Yazın gelişini ovculuğla, maldarlığla, ekinçilikle uğraşan-meşğul olan bütün soybirleşmeleri, gebilebirleşmeleri, xalğlar, o sıradan Azerbaycanlılar sebirsizlikle gözleyirdiler. Yaz özü ile ağartı, mal-ğara, goyun-ğuzu için yem, artım, balalama, ekine istilik getirirdi. Eski insan, ulu ata-babalar эле buna göre de yazı ğarşılamağ için onun istisinin-xız’ının (ğız- ğızmağ, istilik, od) şerefine tören keçirirdiler. Эле buradan apaydın görünür ki, yaz töreni, bayramı insanın eski Azerbaycan’ın gündelik heyatı, meişeti ile bağılıdır. Yazla ilişgeli törende xalğ apaydın onun-istinin gelişini göze çarpdırırdı.* (SEYİDOV 1990: 10,11).

...Xızır tören neğmelerinden aydın olur ki bu neğme Xızıra-yazın ilkin istiliyinin gelişine hesrolunmuşdur. Onun gelişi yazın istiliyinin gelişini xeber verirmiş ve эле buna göre de neğme yaz töreninde oxunurmuş. Yazın istiliyini çağırmağ ne vaxt ise yazın gelişini törenine ğoşulmuş, ona

birleşmiş ve bir tören kimi biçimlenmiştir. Bu durum neğmede açısca özünü gösterir:

*“Xızır, Xızır xız getir,
var dereden od getir...
Xızıra xızır dëyerler,
Xızıra çırax goyarlar.
Xızıra pay yığmağa
Biz gelmişik hayınan
Xızır batdı palçığa
Çıxartdılar haraynan.
Xızır-Nebi, Xızır-İlyas
Bitdi çiçek, oldu yaz.
Men Xızırın ğuluyam,
Boz atının çuluyam.
Xızır gëtdi hayınan,
Bir ğulanca tayınan,
Tayı palçığa batdı,
Xızır yanında yatdı.
Xızır, Xızır, Xızır-İlyas*

Bitdi çiçek, oldu yaz”. (SEYİDOV 1990: 14; - Azerbaycan Folklor Antologiyası I. Kitab, Bakı, 1968, s. 30’dan).

Bir başka nağmede ise şöyle denilmektedir:

*“Xıdır İlyas, Xıdır İlyas,
Bitdi çiçek, geldi yaz.
Xanım ayağa dursana,
Yük dibine varsana,
Boşğabı doldursana,
Xıdırı yola salsana,
Ğara toyuğ ğanadı,
Kim vurdu, kim sanadı,
Mehlenize gelende,
İt baldırım daladı.”* (EFENDİYEV 1981: 80)

Bu nağmelerde nağmeyi okuyarak bu töreni icra edenlerin “pay” istedikleri görülüyor. Mireli Seyidov, ayrıca ilâhî bir varlık olan Hızır’ın çamura battığına ve insanların ona yardım ettiğine dikkat çekerek burada insanların “yaz”ı getirmek konusunda gayret ettikleri ve bu gelişeye katkıda buldukları yorumunu yapmış, bunun da insanın yüceltilmesi anlayışını yansıttığını vurgulamıştır. (SEYİDOV 1990: 5-28).

Mireli Seyidov'un yukarıdaki yorumuna bakarak, Hıdırellez sözündeki "Hızır" kelimesinin "ısı" (kızmak, kızınmak) kelimeleriyle ilgili olduğunu kabul edersek, "Ellez" kelimesinin de "İlyas" ile ilgisini kurmak gereksizleşir. Öyleyse bu bakış ve yoruma göre bu bayramın adı ne olabilir? Çok zorlama, fantezi bir yorum görünebilir ama "Hıdırellez" sözünün, *qızıl + ilk-yaz* söz birleşmesinden ibaret olduğu da pekâlâ düşünülebilir. Bu söz birleşmesi olurken *q-> x-> h-* değişmesi; *-l> -r* değişmesi; kelime birleşme yerinde *-k-* düşmesi ve *-z> -s* değişmesi gerçekleşmiştir, denebilir: Bu durumda, Türkçede ses değişebilirliği kuralları bakımından *qızıl + ilk-yaz> qızıl + il-yaz> xızır + ilyaz> hızır ilyas* değişme sürecinin yaşanmış olduğunu kabul etmek mümkündür. Eğer "Hıdırellez" sözünün böyle bir geçmişi varsa, bu sözlere "Hıdır/Hızır Nebi" ve "İlyas Peygamber" yorumlarının, Türk topluluklarınca ve çok daha sonra, İslâmî dönemde katıldığını kabul etmek gerekir.

Güneşi çağırmax: Mireli Seyidov, Nevruz öncesinde ateş yakmanın da yer yüzünde benzerini oluşturarak "güneşi çağırmax davranışı" olduğu yorumunu yapmaktadır: "*Xızır; yazın istiliyinin insanlaşmışıdır... İnsanlar yazın tüz, uğurlu gelmesini temin etmek için odu, itsini yardıma çağırırlar. Buna göre de odun itsinin belgesi çırağı-odu yandırırılar ve bununla inanırdılar ki, od çevreni, toprağı kızdıracağ, onu ekine hazırlayacağ, otu bitirecekdir. Bêle bir inam ekinçilikle, maldarlığla uğraşan xalğlarda, gebilebirleşmelerinde oxşar görüşler, adetler yaratmışır.*" (SEYİDOV 1990: 13). Burada denebilir ki güneş çağırılır ya da davet edilebilir mi? Bu gibi davranışlar geçmişte görülmüştür; hatta bu tür davranışların izlerine günümüzde de rastlanmaktadır.

"Gün buralara, kölge dağlara": Kars'ta bugün bile çocuklar ırmakta, çayda çimerken güneş bulutun arkasına girip gölge basınca "Gün buralara, kölge dağlara..." diyerek güneşi çağırırlar.

Gôdu Gôdu: Türk kültüründe güneşi çağırmax için özel ayin ve törenler düzenlenmiştir. "Çömçe gelin" bezemek ya da "Gôdu gezdirmek" denen törenler birer eğlence ve halk seyirlik oyunu durumuna gelse de, temeli güneşi ya da yağmuru çağırma ayin ve törenlerine dayanır. Kars'ta da "Gôdu gezdirmek" ve "Gôdu gôdu" diye adlandırılan bu oyun ve tören, Hıdırellez'de düzenlendiği gibi, havaların aşırı yağmurlu ya da aşırı kurak gittiği dönemlerde de düzenlenir. Bunun için köyün gençleri bir "çömçe"yi insanı andıracak biçimde bezerler. Çömçenin sapıyla kepçe kısmı arasına kolları oluşturacak biçimde bir çubuk bağlar, kepçe kısmını baş ve yüz, sapını da gövde durumuna getirmek üzere kumaş parçaları ve giyeceklerle donatırlar. Böylece oluşturulan gôdunun her kolundan bir

delikanlı tutarak kapı kapı dolaştırırlar. Her kapıda artık günümüzde tekerleme niteliğinde görünen nağme ve şiirler okuyarak hem güneş ya da yağmur istediklerini ifade eder, hem de kendilerine “pay” verilmesini isterler. Gôdu gôdu gezdirenler Kars'ta genellikle şu nağmeyi okurlar:

Gôdu gôdu gördüğ mü
 Gôduya salam vèrdiğ mi
 Gôdu gapıdan keçende
 Ğırmızı gün gördüğ mü
 Yağ vèrin, yağlıyax
 İp vèrin bağılyax
 Yağ vèrenin oğlu olsun
 Yumurta vèrenin gızı olsun
 Adı Fatma olsun
 Ğaşdarı çatma olsun
 Tendire tüşsün
 Ğırmızı pişsin

Gôdu gezdirenler, vardıkları kapıdan eli boş dönmemeğe çalışır, ısrarcı olurlar. Pay vermekte geciken, vermek istemeyen ya da istenilen payı vermeyene şu nağme okunur:

Ay gôdu kâra gelipsen
 Gelipsen méydana sen
 Almayınca payını
 Çekilme bir yana sen
 Gôdu gôdu dursaña!
 Çömçeni doldursaña!
 Gôduyu yola salsaña!

Aralıksız ve uzun süreli yağmur yağdığı zaman, yağmurun dinmesi, güneşli havaların gelmesi için de “Gôdu gôdu” gezdirirler. Bir ağaç dalını ya da ağaçtan yapılmış çömçeyi gelin gibi bezeyip, boynuna boncuk takıp, götürüp gezdirmeleri için çocuklara verirler. Rast geldikleri herkes gôduya selam vermek zorundadır. Gôduyu gezdirenler de şu nağmeleri okurlar:

“Gôdu gôdu gördüyünüz var mı?
 Gôduya salam vèrdiyiniz var mı?
 Gôdu gèdennen beri
 Gün üzü gördüyünüz var mı?
 Gôdunu atdan düşürin,
 Gôduya süddü aş bişirin,

*Gôdu sabah gün çıxartmasa,
Vırın atdan düşürün.* (FERZELİYEV; GASIMLI 1994: 18).

Suyu çağırmax: Yağmur yağması niyetiyle de Gôdu gezdirilir. Güneşi çağırmaq için hazırlanan "Gôdu"nun yüzüne kırmızı, yağmur çağırmaq için hazırlanan "Gôdu"nun yüzüne ise kara, mavi ya da yeşil örtü örtülür. Bu sırada okunan nağmenin de yalnızca bir beytinde, "gırmızı gün " yerine "bir sulu yağmur" demek suretiyle değişiklik yapılır:

Gôdu ğapıdan kēçende
Bir sulu yağmur gördün mü

Yağmur yağması için Nahcivan'da "Çömçexatun" denen bir tören düzenlenir; bu da bizdeki "Gôdu gôdu" ya da "Çömçe gelin" törenlerinin aynısıdır: Mevsim kurak geçtiği zaman çocuklar toplanarak bir tahta çömçe alır, üstüne kara örtü örterler. Çocuklar birbirinden sıkıca tutarak temsili kuzu topluluğu oluştururlar. Kapıları birer birer çalarlar. Dışarı çıkanlardan "pay" isteyerek řu nağmeyi okurlar:

*"Çömçexatun ne ister?
Tanrıdan yağış ister.
Ğoyunlara ot ister.
Ğuzulara süd ister, me-e-e*

*Çömçexatun ne ister?
Tanrıdan bol su ister.
Aęaclara bar-beher,
Çobana ğuzu ister, me-e-e*

*Elincenin buludu,
Yetimlerin umudu,
Tanrı bir yağış yetir,
Zemilerim ğurudu, me-e-e*

*Çömçexatun dağ ister,
Ğoyuna yaylaę ister,
Çemenlere bol yağış,
Bereketli baę ister, me-e-e*

*Çömçexatun ne ister?
Ğöylere bulud ister,
Mal-ęaraya çoşlu süd,
Daęlarda bol ot ister." (FERZELİYEV; GASIMLI 1994: 23, 24).*

Nahcivan'da yağmur yağması için bir başka tören vardır: Önce biraz çamur yoğurup ekmek gibi tandırın duvarına yapıştıarak kupkuru kuruttuktan sonra suya atıyor ve řu nağmeyi okuyorlar:

“YAĞ YAĞIŞIM

*Ay can, ay can, torpağım,
Odda az yan, torpağım.
İndi yağış yağacağ,
Sen düş islan, torpağım.*

*Yandı torpax gupğuru,
Suya saldım dupduru,
Yağ yağışım çoxlu yağ,
Çöller oldu gupğuru.*

*Torpağ gurutdum seni,
Birden unuttum seni.
Gördüm yağış yağmıyır,
Téz suya atdım seni.*

*İslandın arzu getir,
Çaylara bol su getir,
Ğailara çoxlu yun,
Çobana ğuzu getir.”*(FERZELİYEV; ĞASIMLI 1994: 23, 24).

Suyun temizleyiciliği: Kars yöresinde su da ateş gibi bir temizleyici olarak görülür ve onun temizleyici, arındırıcı yönünü vurgulayan tutum, davranış ve sözlerle karşılaşılır. Örneğin, suya atlayan çocuk, ateş üzerinden atlayan çocuğun söylediği sözlerin benzerlerini söyler:

*Ağırırğım, uğurruğım
Çayda çimen ğazdara
Göyde uçan quşdara,
Yoldaki dervişdere!..*

“**Su aydınrıxdı**”: Kars ve çevresinde su daima kutsal görülür, aydınlığı ifade eder ve “aziz” bilinir. Rüya yorumlarında temiz ve berrak su görenin rüyası “Su aydınrıxdı...” diyerek olumlu yönde yorumlanır.

“**Axırıñ su kimi aydınrıx olsun!..**”: Bir iyilik edene ya da kendisine su verene “Axırıñ su kimi aydınrıx olsun!..” diyerek dua edilir.

“**Su kimi eziz ol**”: Ayrıca kendisine su veren birine “Su kimi eziz ol” biçiminde dua edilir; çünkü su azîzdir ve kutsaldır.

Suyun pîri: Pirinç, çay, tuz ve su gibi bazı varlıkların “pîr”i bulunduğu inandır ve onların pîri üzerine yemin edilir: “Bu suyun piri haqğı...”, “Bu suyun piri maña ğanim olsun ki...” gibi.

Yël'i çağırmax: Harman zamanında, gem (döven)le sürülerek "tığ" denen ince ve uzun yığılmış tahılı savurmak için bazen rüzgâr esmez; bu durumda yelin çağrıldığı görülür. Bunun da kendine özgü ahengi olan şiirleri var:

Héydar héydar, héydar héydar!
Gel atıña saman apar,
Héydar héydar, héydar héydar!
Gel atıña saman apar!

Bu şiirlerde yele "Haydar" denmesi, yël'in atının bulunması ve onun, atına saman götüren biri olarak algılanıp öyle ifade edilmesi dikkat çekicidir. Bu bakımdan at sahibi olmakla meşhur iki şahsiyet var: Bozatlı Hızır ve bir adı da "Haydar" olan Haydar-ı Kerrâr; yani Hz. Ali. Yukarıdaki sesleniş ve çağırma sözünde bazen bu iki şahsiyetin adı birden ve aynı kişilermiş gibi anılmakta ve Hızır'la Hz. Ali'nin adeta birleştirilmiş olduğu görülmektedir. Bütün bu anlayışlar, İrene Mélikoff'un *Hızır Bayramı*'yla ilgili tespitleriyle de örtüşmektedir:

Xızır Xızır! Héydar Héydar!
Gel atıña saman apar!

Bu anlayışın ve bu tür sözlerin Azerbaycan'da da var olduğunu Azad Nebiyev'in tespitlerinden öğreniyoruz:

"A yël baba, yël baba,
Téz gel baba, gel baba.
Savır bizim xırmanı
Atıña vër samanı
Den yığılıp dağ olsun,
Yël babamız sağ olsun
A yël baba, yël baba,
Ğurban sene, gel baba." (NEBİYEV 1992: 34,35):

Nahcivan'daki anlayışa göre, dünyadaki bütün rüzgârların iradesi "Yël Baba"nın elindedir. İnsanlar harman savurdıkları zaman Yël Baba'yı yardıma çağırarak "Yël baba, yël baba, gel atıña saman apar!" derler. Ayrıca, harman zamanı yeli çağırma sırasında şu nağme okunur:

"Héyder, héyder ese gel!
Yëddi xırman basa gel
Ğırıldı oğul-uşax,
Desmal götü, yasa gel!
Çetir çetir bulut, gel!
Uşaxları ovut, gel!

*Xırman savırır baba,
Arpa, buğda, noxut gel!*

*Héyder esdi, su geti!
Uşağa yuxu geti!
Kéçip çemen-çiçekden,
Etirri goxu geti.*

*Héyder gel, ha, héyder gel!
Çiçekleri héy der, gel!
Gardaşımın toyuna,
Éyler seni héyler, gel!*

*Héyder gel, sen haya gel,
İsti, gızmar, yaya gel.
Serin Çınar altında,
Kendimize toya gel!*

*Héyder, héyder, es geti,
Yarpaxlara ses geti!
Gız bacımın toyuna
Yéddi toxlu kes geti!*

*Héyder, héyder, çörek vér!
Kişilere ürek vér.
Xırmanı savırmağa
Serin serin külek vér!” (FERZELİYEV; GASIMLI 1994: 16,17).*

Harman zamanında yel esmeyince Nahcivan’da yapılan bir başka davranış da süpürge yakmaktır. Bir süpürgeyi ateş verip yakarak şu sözleri söylediklerinde yelin eseceğine inanırlardı:

*“Yan süpürge
Yél geti gel!
Süpürge yandı,
Yandı, oddandı.*

*Yanmağa teles,
Es küleyim es!” (FERZELİYEV; GASIMLI 1994: 15,16).*

Xıdırellez temizliği: Kars yöresinde, kış sonu temizliği de hemen bu dönemde ve ahır ve kômlarda başlar. Ahırın bir köşesinde biriktirilmiş kaba ot artığı (gırcın) varsa dışarıda güneşli, yel-guz vuran, böylece “gırcın”ı kurutan ve kuru saklayan bir yere taşınır. Kômlarda, koyunların altında birikmiş kendi dışkılarından oluşan tezek katmanı, kemre biçiminde kesilerek dışarı taşınır. Sığırların genel ve özenli bakımı yapılır, kaşağılanır; uzayan, fakat dökülmeyen eski tüyleri kırılır; özellikle sırt,

ense, kol ve bacak üstü kılları temizlenir; atların yeleleri, genç hayvanların kuyruk kılları kırpılır; olgun atların kuyrukları yıkanır, topuz yapılarak bağlanır. Bütün bu işlemlerin hayvanlara bir silkiniş, diriliş ve canlılık sağladığı ve böylece hayvanların yiyip içtiğinin beslenmesine ve gelişip semirmesine daha çok yarayacağı kabul edilir.

Kars'ta, "Aloy aloy" denen ateş yakma işi genellikle Hıdırellez'de başlar ve Nevruz Bayramı'na kadar bir ay sürer. Bunun için gerçek anlamda Nevruz'u karşılama ve kutlama törenlerinin, Küçük Çile'nin de çıktığı bu Hıdırellez törenleriyle başladığını kabul etmek gerekir. Abdulhalûk Çay da "İğdır, Azerbaycan, Tunceli ve çevresinde" tespit edilen bu geleneğin, bir bakıma, bahar törenlerinin başlangıcı sayılabileceğini belirtir. (ÇAY 1993: 50).

Bu bayramda ayrıca kavurğa kavrulur, kavut çekilir, kavutun başbaşıyla xaşıl pişirilir ve xaşıl falı/niyeti tutulur.

Ğavurğa/Ğavırğa: Sonbahardaki kış hazırlıkları sırasında buğday ve undan yapılan yarma, bulgur erişte gibi yiyecek maddelerine ek olarak birkaç çuval da ayıklanmış, yıkanıp kurutulmuş buğday bulundurulur. Kışın insanlar, canları çektikçe, bu buğdaydan bir miktar sac üzerinde kavurarak çerez yerine yerler. Buna kavurğa denir. Bu buğdaydan kaynatmak suretiyle hedik de yapılır. Kavurğa ve hedik yenirken içine kuru üzüm de katılır. Yörede ayrıca mercimek, zeyrek (keten tohumu), hatta arpadan da kavurğa kavrulur.

Ğavut /Ğavit: Kavurğa, kikire/kirkire denen el değirmeninde çekilerek undan daha iri bir toz elde edilir; buna Ğavut /Ğavit <qavut denir.

Ğavut /Ğavitla ilgili bir fıkra: Kavut toz hâlinde de yenir. Adamın biri, rüzgârlı havada, kavutu toz hâlinde yiyerek gidiyormuş. Yöredeki alışkanlığa uygun olarak kavutu, taneli yiyecekler ve kavurğa gibi uzaktan ağzına atarak yemeğe çalışıyormuş. Tabii ki kavut tozu ağzına ulaşmadan yel alıp gidiyor, ağzına hiçbir şey girmiyormuş. Bir tanıdığı buna ne yediğini sormuş. Bu da "Vallah, yel bèle eserse hêşpişê..." diye cevap vermiş.

"Yel bèle eserse hêşpişê: "Yel bèle eserse hêşpişê..." sözü, yörede bu fıkraya bağlı olarak söylenen bir darbimeseldir.

Ğavut/Ğavit halvası: Kavurğa, kikire/kirkire denen el değirmeninde çekildikten sonra elenir; kalburun altında kalan ince kısmı pekmez ya da sekerle tatlandırılarak helva kıvamında bir tatlı yapılır. Bunun içine ceviz,

fındık, fıstık içi gibi çerez de katılabilmektedir. Kavuttan, yöresel bir yemek olan xaşıl da yapılmaktadır.

Xaşıl: Azerbaycan'a özgü bir yemek olup, birkaç çeşidi yapılmaktadır. Bunlardan biri yarma xaşılıdır:

Yarma: Islatılıp dibekte, hellende ya da isdahanda dövülerek kabuğu alınan çığ buğday, el değirmeninde (kikirede) öğütülerek kırık yarma durumuna getirilir. Bu yarma ile hem *boz aş* ya da *evelik aş* da denen *yarma aş* pişirilir, hem de *xaşıl* pişirilir.

Yarma xaşılı: Yarma, suyu süzülmeden, çektirilerek pişirilir, yayvan tabaklara alınır; üzerine yazın yoğurt, kışın ise ezilmiş kurut dökülerek ortası çukurlaştırılır. Bu çukura da kızgın tereyağı dökülerek kaşıkla yenir. Bu tür xaşıl, genellikle Azerbaycan'ın batı bölgelerinde yapılır.

Un xaşılı: Yarma xaşılındaki yarma yerine un kullanılarak yapılan xaşıldır. Tereyağıyla yendiği gibi üzerine pekmez dökülerek de yenir. Şehriyar'ın "Türkün Dili" adlı şiirinde zikrettiği "*Doşabsız xeşil olmaz...*" (ŞEHİRİYÂR 1373: 61) atasözü, xaşılın Güney Azerbaycan'da ille de doşabla/pekmezle yendiğine işaret eder.

Başbaşı: Kalbura çekilen tahıl türü her şeyin en irisi üstte birikir. Bu birikinti elle alınarak bir ayrı kaba konur. Buna "başbaşı" denir.

Ğavut/Ğavit xaşılı: Kavutun "başbaşı"ndan yapılan xaşıla denir. Bu da üzerine pekmez dökülerek yendiği gibi, Hıdırêllez'de genç kızların fal ve niyetlerine de konu olur.

Xaşıl Falı: Genç kızlar, Hıdırêllez'de çekilen kavutun elenmesiyle kalburun üstünde kalan iri kavut tanelerinden (başbaşidan) haşıl pişirerek dışarıda, kedi ve köpeklerin ulaşamayacakları yüksekçe bir yere koyar ve beklemeğe başlarlar. O mevsimde yörede bulunan iki tür kuş da -serçe ve güvercin- beslenme güçlüğü içindedirler. Tabii ki kuşlar gelip xaşılı bulur ve yerler. İlk gelip xaşıldan yiyen kuş hangi yöne uçarsa, genç kız o yöndeki mahalleye gelin, gideceğine inanır ya da o kuşun sevdiği oğlanın mahallesine doğru uçup uçmadığına göre bir sonuç çıkarır.